

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (527)
березень-квітень
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №4 від 24.03.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2598
Підписано до друку 28.04.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

Тельвак В.В. (Дрогобич). П'ять ювілеїв Михайла Грушевського	4
Гирич І.Б. П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи	51
Шелудякова Н.А. М.Грушевський – колекціонер	69

Бовгиря А.М. Образа честі гетьмана у XVIII ст.	87
Руккас А.О. Українські емігранти в польських школах підхорунжих (1926–1939 рр.)	97

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять	118
Верменич Я.В. Історична регіоналістика: нові парадигмальні орієнтири	138

ПУБЛІКАЦІЇ

Техногенна катастрофа 1986 р. в документах КДБ УРСР (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС) (<i>вступна стаття й публікація О.Г.Бажана</i>).....	163
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Компан О.С. Кипень у «казані історії» (до 100-річчя від дня народження автора статті – Олени Станіславівни Компан) (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>).....	198
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Коваленко О. Полтава XVII–XVIII століть (<i>Т.С.Водотика</i>)	222
Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір (<i>В.І.Наулко</i>)	225

ХРОНІКА

Булгакова О.В., Безлюдна І.В. Круглий стіл «Атомна революція»: екологія політики, дифузія настроїв, санація свідомості (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС)» 230

ЮВІЛЕЇ

Любовець О.М. До 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.Ф.Солдатенка..... 233

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 238

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Жиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94/93:321.1:930.1 (477) «Компан»

О.С.КОМПАН

КИПЕНЬ У «КАЗАНИ ІСТОРІЇ» (до 100-річчя від дня народження автора статті – Олени Станіславівни Компан)

У студії О.Компан розглядається феномен Запорізької Січі в багатоманітних контекстах європейської та всесвітньої історії, зокрема в розрізі подібності/схожості/типовості побутування різних зразків соціального мислення й суспільних структур середньовіччя та ранньомодерного часу. Висунуто й обгрунтовано тезу, що історична компаративістика з «горизонтальним» (просторовим) розрізом продукує широкий діапазон можливостей і пропозицій для осягнення Січі як неодмінної складової («ланки») всесвітньої минушини у світлі гуманістичного та національно-культурного прочитання канонізованого марксистського вчення.

Ключові слова: *Компан, українська радянська історіографія, гуманістичне та національно-культурне потрактування марксизму, Запорізька Січ, компаративістика, українська історія, усесвітня історія.*

Як бути українським і, водночас, радянським ученим-інтелектуалом? Ця дилема так чи інакше поставала практично перед кожним істориком на теренах радянської України. Вона породжувала суперечливі й контраверсійні, але здебільшого невиразні моделі соціальної поведінки, розмиті фахові стратегії співіснування/мімікрії/приспонування/реагування/споглядання, котрі формувалися щодо офіційного канону радянської соціогуманітаристики. Іноді зіткнення інтелектуальних устремлінь і соціокультурних передумов призводило до складних світоглядних колізій та емоційних почувань, а то й трагічних життєвих сценаріїв...

Переважна більшість українських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися радянським канонам у вигляді «обрядової» фразеології, «правильних» посилань на «класиків». Різновидом такої мімікрії було занурення до конкретних фактографічних лакун, в яких переховувалися за показним «парканом» із низки стереотипних ідеологічних означень і відповідних мовних кліше. Та від середини 1950-х рр. з'явилася ціла низка українських реформістських (ревізійністських, нонконформістських)¹ істориків,

¹ Докл. див.: *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С.6; *Мигол І.* Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // *Сучасність.* – 1984. – №9. – С.68–69; *Величенко С.* Суперечливі схеми

які у своїх текстах прагнули помітно розсунути/обійти межі радянського історієписання, принаймні його «паралельної» – республіканської – версії. За спостереженнями С.Величенка, реформістські історики в постсталінську добу намагалися зменшити обсяг російськоцентричного представлення історії УРСР² і розширити межі репрезентації власне українських сюжетів та проблем.

Звісно, ця «ревізія» у жодному разі не могла бути кардинальною й усеохоплюючою, а лише частковою, прихованою та вбраною у прийнятні для радянської історіографії шати. Тому розширення республіканського нарративу розгорталося на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування української державності чи її елементів за доби Б.Хмельницького, обстоювання автономії Гетьманщини, поширення тези про колоніальне становище українських земель в імперії Романових у XIX – на початку XX ст. і т.п.

Утім на культурному полі республіканської історіографії побутували й інші інтелектуальні реакції на великий радянський канон, зокрема творчі експерименти з його частковою модифікацією або модернізацією. У широкому сенсі вони постали в руслі пошуку шляхів виходу з того «зачарованого кола», в якому зазвичай опинявся провінційний/республіканський історик із «національних окраїн» СРСР. Такі спроби не були масовими, а навпаки – радше одиничними, позаяк позначалися яскравою печаткою індивідуальності та спиралися на неабияку творчу потугу й силу особистого духу вченого. Приміром такого, як у історика Олени Станіславівни Компан (19 березня 1916 – 17 липня 1986 рр.)³.

Дослідницькі інтенції О.Компан було зорієнтовано на переосмислення марксизму, принаймні його вульґаризованої, офіційно канонізованої радянської варіації в національно-культурному й гуманістичному сенсі. Вочевидь, інтелектуальна та культурна підснова таких реформістських спроб дослідниці була доволі багатоманітною й строкатою. Передусім варто згадати про її другого чоловіка – письменника Івана Сенченка (1901–1975 рр.) – інтелектуала, котрий сформувався за доби революційного романтизму 1920-х рр., зазнав впливів М.Хвильового, зокрема був учасником низки тогочасних літературних спілок та асоціацій, таких, як ВАПЛІТЕ, «Гарт», «Плут», «Пролітфронт» і навіть потрапив до щоденникових записів С.Єфремова⁴. У середині 1940-х рр. він

національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.5. – Х., 2002. – С.34–35; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С.475.

² *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. – P.164.

³ Про О.Компан див.: *Апанович О.* Вона багато встигла // Старожитності. – 1993. – №3/4. – С.31; *Брайчевський М.* Розум у пустелі бездуховності // Там само. – С.30–31; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. – К., 1998. – С.143–144; *Дзира Я.* Хронологічний показник друкованих праць Олени Станіславівни Компан // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів (Пам'яті д.і.н. О.С.Компан). – Ч.4, част.1. – К., 2000. – С.5–12; Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – К., 2006. – С.562–563; Енциклопедія історії України. – Т.4: Ка–Ком. – К., 2007. – С.488–489; Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / Упор. Я.Компан. – К., 2007. – 532 с.; *Околітенко Н.* Як птах у польоті // Персонал-Плюс. – 2007. – 8–14 лютого. – №5 [Електронний ресурс]: <http://www.personal-plus.net/208/1755.html>; Українки в історії: Нові сторінки. – К., 2010. – С.80–86; *Буряк Л.І.* Урбаністичні дослідження в контексті українського історіографічного модерну (60-ті роки XX ст.) // Гілея: Зб. наук. пр. – Вип.67. – К., 2012. – С.203–207; *Шевченко Ф.* Зауваження на статтю О.С.Компан – «Творчість Климентія Зинов'єва як джерело вивчення Лівобережної України другої половини XVII – початку XVIII ст.» (7 серпня 1956) / Упор. І.Корчемна // *Його ж.* Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С.371–372; Енциклопедія сучасної України. – Т.14: Кол–Кос. – К., 2014. – С.209.

⁴ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С.735.

уважався одним із багатообіцяючих українських авторів – можливим претендентом на Сталінську премію. В автобіографічній замітці з кінця 1920-х рр. І.Сенченко відзначав, що з початкової школи товаришував із майбутнім письменником О.Копиленком та захоплювався творами В.Винниченка⁵. Відтак на початку 1930-х рр. І.Сенченка піддали нищівній критиці за «ідеалізацію контрреволюційного куркульства». У 1933 р. з-під його пера вийшла повість «Чорна брама» – про боротьбу ремісників із тодішніми феодалами у середньовічній Франції. Видається, що значною мірою саме завдяки впливам і контактам І.Сенченка післявоєнного часу й стався той важливий поворот у життєвому сценарії О.Компан, який спричинився до перетворення музейного працівника на фахового, академічного історика. О.Апанович – колега та подруга О.Компан – категорично стверджувала, що саме І.Сенченко зробив свою дружину українською патріоткою⁶.

Іншим важливим чинником, який слід узяти до уваги, коли йдеться про формування світосприйняття й поглядів дослідниці, був рух українських шістдесятників. Тим паче, що О.Компан походила з родини техника-залізничника, поляка, репресованого 1937 р. Тому вона сприйняла низку ідей дисидентів, зокрема щодо розвінчання «культу особистості», хоч усе життя залишалася людиною з міцними та щирими інтернаціоналістськими настановами. Водночас як учений О.Компан рішуче й безкомпромісно обстоювала представлення національної культури на теренах історії України. Я.Дзира навіть метафорично відзначив, що відомий історик «жила українською культурою»⁷. Такий інтелектуальний і світоглядний парадокс дослідниці українського ранньомодерного міста був дуже болісним і відчувався повсякчас, особливо в повсякденних практиках життя в УРСР.

Урешті слід указати на праці марксистів-ревізійоністів, які ввійшли до неодмінного книжкового репертуару низки шістдесятників. За свідченням її колег, О.Компан із захопленням читала праці М.Джиласа, П.Тольятті, а також польських, чеських, угорських комуністів-реформістів⁸. Це було доволі поширене читиво поміж інтелектуалів-шістдесятників, яке, вочевидь, спонукало до роздумів щодо модифікації/модернізації/ревізії канонізованого радянського марксизму.

Такі устремління поставали в дусі спроб «нового прочитання» та потрактування марксизму в радянській соціогуманітаристиці 1960-х рр. із наголосом на його культурницьких і гуманістичних вимірах, або акцентуванні на ранніх текстах «класиків» з їх неоднозначними смислами. У цьому річизі варто сприймати й творчі експерименти О.Компан, як-от емоційно-художнє та гуманістичне прочитання марксистської спадщини. Скажімо, дослідниця відзначала «дивовижну емоційність» (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.) викладу Марксом і Енгельсом найскладніших філософських питань⁹. В іншій студії О.Компан підкреслювала: «[...] ми звикли до строго математично точних формулювань основоположників наукового соціалізму. Ми знаємо, як багато вони доклали зусиль, щоб зробити наше мислення послідовно науковим.

⁵ Сенченко І. Автобіографія // Сгорова Л., Павловський В., Чепіга Я. Боротьба та будівництво: Рухома хрестоматія української сучасної літератури. – Т.1, вип.3: Радянський лад на селі. – [X.], 1928. – С.116.

⁶ «Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.21. – К., 2011. – С.345.

⁷ Величенко С. «Історія, історики й історіописання советських часів»: Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 р.) [Електронний ресурс]: <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaaroslavom-dzyroiu-1989-r-chastyna-2>

⁸ Дзира Я. Четверть століття поруч // Історик Олена Компан... – С.452.

⁹ Компан О.С. Єдність світового історичного процесу / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1966. – С.5.

Але ми часто забуваємо про емоційно-художню, глибоке духовне багатство марксистської спадщини, те, без чого марксизм не був би марксизмом»¹⁰. Отже О.Компан наголошувала на «емоційному сприйманні історичної дійсності» в текстах «класиків»¹¹. Із сучасної перспективи таке акцентування авторки сприймається як заклик до іншого прочитання й потрактування марксизму. Звичайно, тодішня реценсія не була такою радикальною, проте все ж таки концептуальна пропозиція О.Компан уводила/пропонує нетрадиційне представлення марксизму. Так чи інакше, дослідниця віднашла цілу низку прикладів, коли «класики» відгукувалися про історичні та культурні пам'ятки в піднесено-емоційному й пристрасному-експресивному вигляді. Ба більше, історик прагнула пов'язати марксистську спадщину з традиціями європейського гуманізму, себто надати марксизму гуманістичного сенсу: *«К.Маркс і Ф.Енгельс були гідними спадкоємцями і критичними інтерпретаторами кращої пори європейського гуманізму з його пильною увагою до людини. Вони безмежно збагатили саме поняття гуманізму, поставивши його на тверду основу економічної теорії»*¹².

Загалом О.Компан акцентувала увагу на недолугості й навіть шкідливості ігнорування класичної спадщини, зокрема натякала на скептично-негативне ставлення щодо дожовтневого доробку, яке повсюдно побутувало в наукових, освітніх, культурних практиках за радянської доби. Натомість вона дотримувалася думки про єдність і навіть інтегральний характер усієї культурної спадщини людства, незалежно від часу, просторових обширів, соціальних підоснов її творення.

Відзначимо, що ці погляди О.Компан сполучалися/корелювалися з її практиками музейного працівника та культурно-громадського охоронця історичних пам'яток. Не випадково дослідниця ранньомодерного українського міста належала до фундаторів-ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У грудні 1966 р. вона брала участь у роботі установчого з'їзду цієї організації. Згодом О.Компан очолила секцію історії досоціалістичних формацій товариства, зокрема доклала чимало зусиль для забезпечення її функціонування¹³. Крім того, вона була одним з організаторів громадських акцій за збереження історичних пам'яток Подолу та Києво-Могилянської академії.

Зазвичай О.Компан порушувала гострі, злободенні питання охорони культурно-історичної спадщини, попри те, що такі виступи на той час несли вповні реальні загрози для неї особисто. Приміром, виступаючи на науковій конференції, присвяченій багатотомному проекту «Історії міст і сіл Української РСР», дослідниця дошкульно зауважила: *«Неправильне поняття атеїстичного виховання веде до загибелі пам'яток культури, цього зодчества, котре збереглося, головним чином, у спорудах, пов'язаних із релігійним культом. Саме вони, ці пам'ятки, зазнали величезних руйнацій у зв'язку з неправильним розумінням атеїстичної пропаганди. Якщо згадати “12 стільців”, то Остап Бендер був атеїстом-матеріалістом, але весь цей матеріалістичний світогляд зводився до заяви, що бога немає»*¹⁴. Зрештою О.Компан повсякчас обстоювала

¹⁰ *Компан О.С.* Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії (Матеріали на допомогу лекторові). – К., 1970. – С.3.

¹¹ Там само. – С.14.

¹² Там само. – С.5.

¹³ *Брайчевський М.* Пам'яті Олени Компан // *Історик Олена Компан...* – С.434.

¹⁴ Стенограма всесоюзної наукової конференції «Об опыте написания истории городов и сёл, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР». Кн.3: Стенограма засідання секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства. 24–25 травня 1972 р. // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.596. – Арк.328–329.

думку про згубність вибіркового й упередженого сприйняття історичних пам'яток на полі культури. «В світлі марксистсько-ленінського вчення є потреба усвідомлення наукової цінності культурної спадщини всіх періодів історії, від найдавніших часів до наших днів. *Замовчування якоїсь з частин історії було б обкраданням самих себе, і не лише себе, але й людства в цілому, оскільки ізольованих історій не існує, і вітчизняна історія становить частину всесвітньої*», – зазначала дослідниця¹⁵.

Отож О.Компан не тільки висувала тезу про універсальний, усесвітній характер історичного досвіду, а й фактично постулювала світовий масштаб і критерії його висвітлення та представлення в розрізі будь-якої національної історії, передусім стосовно української минувшини. Причому історик потрактовувала всесвітній характер історичного процесу з перспективи як просторово-територіальної, так і часової єдності¹⁶.

«Єдність» історичного процесу, насамперед у його культурній площині, О.Компан тлумачила не з перспективи нав'язування «однорідного цілого», а у сенсі «єдності інтегральної»¹⁷. Саме звідси походила її ідея «точного знання» («точної науки») на ниві історії, котра пов'язувалася не стільки з плеканням одноманітної чи однорідної репрезентації минувшини, а з її культурною диференціацією, хоч і з виразним матеріалістичним рефреном.

Цей підхід якоюсь мірою був реконцептуалізацією відомого позитивістського конструкта кінця XIX – початку XX ст., що відображав вимоги натуралістичної програми пізнання на полі соціогуманітаристики, проте на теренах республіканського нарративу дозволяв розширити «прокрустове ложе» сумнозвісної формаційної теорії за рахунок низки термінів-інструментів. Останні мали відігравати певну інструментальну роль і продукувати ширші можливості для більш адекватного впорядкування великого фактографічного матеріалу, що не вкладався в догматичні рамки радянських концептуальних схем. Суголосні ідеї, котрі тією чи іншою мірою корелюються з підходами О.Компан, циркулювали й у текстах тодішніх російських радянських істориків-медієвістів М.Барга, Л.Баткіна, А.Гуревича, Б.Поршнева та ін.

Утім О.Компан не обмежувалася загальними розумуваннями, а й прагнула застосувати свої ідеї до розробки низки проблем української історії. Зокрема вона запропонувала своєрідне ранжування та диференціацію поняття «епоха» відповідно до масштабу його вжитку й функціонального призначення – усесвітній і місцевий терени минувшини. Тож дослідниця впроваджувала порівняльне зіставлення «епохи місцевого значення» з «всесвітньою добою», але з виразним просторовим («горизонтальним») рефреном. За великим рахунком, О.Компан вводила своєрідну територіальну синхронізацію історії, точніше намагалася впровадити «горизонтальну компаративістику» української й світової минувшини. Таке представлення світу історії було одним із найпоширеніших підходів в її дослідницькому інструментарії. Приміром, спираючись на згадані порівняльні запити, О.Компан висувала тезу про «обуржуазнювання феодального класу» на українських теренах у добу пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів¹⁸, уважала очевидним перебільшенням положення про істотну відсталість українських міст, порівняно із західноєвропейськими¹⁹,

¹⁵ *Компан О.* Культурна спадщина... – С.10.

¹⁶ *Компан О.* Єдність світового історичного процесу. – С.13.

¹⁷ Там само. – С.47.

¹⁸ Там само. – С.39.

¹⁹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М.І.Марченко. – К., 1963. – С.29–30.

обстоювала думку про епоху українського ренесансу²⁰, наголошувала на нагальній потребі повернення поняття «середньовіччя» до широкого вжитку на обширах республіканської історіографії²¹ тощо.

Своєрідну позицію О.Компан посідала й під час відомої всесоюзної дискусії щодо проблематики так званих «міжформаційних стиків», котра актуалізувалася в радянському історієписанні впродовж 1960-х рр. З одного боку, вона вважала, що останні дослідження з української літератури та мистецтва однозначно засвідчили яскравий характер українського відродження кінця XVI – першої половини XVII ст.²² Фактично дослідниця тією чи іншою мірою поділяла погляди про ренесансно-барокову підоснову вітчизняної культури, що у викривленій, суперечливій, часто-густо химерній формі побутували в текстах низки українських учених-гуманітаріїв (як правило не істориків) упродовж 1960–1970-х рр. З іншого боку, О.Компан дотримувалася думки, що, попри панування феодальних взаємин у російській та українській минувшині XVI–XVII ст., доцільно вести мову про формування «буржуазних» зв'язків, і навіть про специфічний сплав «феодалів» та «капіталістів» саме у цей час. Заразом авторка наголошувала на необхідності широких історико-соціологічних студій, які мали представити сутнісні риси історичних епох, зокрема «якісних граней доби у всесвітньо-історичному масштабі» за рахунок зіставлення з «внутрішньою історією» кожної країни²³.

Низка доволі гострих спостережень та коментарів побутують і на сторінках неопублікованої монографії О.Компан 1972 р. «Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст.». Скажімо, дослідниця наголошувала на колоніальній політиці російського царату в Україні, котра гальмувала процес творення української нації. У прикінцевих висновках монографічної студії авторка стверджувала:

«Факти, викладені в цій праці, свідчать про те, що умови налагодження і зміцнення економічних зв'язків між українськими землями у XVIII столітті були дуже несприятливі і процес цей був уповільненим. Відповідно до уповільненості економічної консолідації країни було загальмовано і розвиток всієї суспільно-політичної надбудови, отже і процес формування української нації. Поряд з наявністю певної економічної спільності, спільності мови, звичаїв, традицій тощо не було єдиної спільної території, сформованої єдиної державності, різним був суспільно-політичний лад в різних частинах України. *Наприкінці століття царський уряд, вірний колоніалістській традиції, знищив залишки української державності, яка почала формуватись ще у попередні віки. Причому було знищено залишки державності, яка по своїй соціально-економічній природі стояла вище російського державного ладу.* Подібні явища зустрічаються в історії країн, в яких розвиток економіки не досяг стадії розвинутого промислового капіталізму, тобто стадії панування машинної індустрії»²⁴.

²⁰ *Компан О.С.* Український Ренесанс: Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Літературна Україна. – 1967. – 17 жовтня. – №82. – С.4.

²¹ *Компан О.С.* Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – Вип.1. – К., 1971. – С.9.

²² *Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы всесоюзной дискуссии / Отв. ред. В.И.Шунков.* – Москва, 1969. – С.251.

²³ Там же. – С.252.

²⁴ *Компан О.С.* Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст. – Київ, 1972 р. [машинопис з авторськими правками] // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.91. – Арк.232.

Відзначимо, що О.Компан розглядала Запорізьку Січ як найвище досягнення української державності²⁵. Водночас вона наголошувала на «жорсткому колоніальному гнобленні», котре впливало на формування української нації, але не зупинило цього процесу²⁶.

Звичайно, не всі думки О.Компан спиралися на достатнє фактографічне potwierдження й адекватне тлумачення, але вони продукували нові імпульси та ідеї в руслі концептуалізації і репрезентації «доби феодалізму» в «історії Української РСР». Так чи інакше, за візією О.Компан, ідеал «точної науки» досягався за рахунок формулювання відповідних порівняльних запитів, які дозволяли вписати/включити певну подію, явище, структуру в річище світового історичного процесу. Тим більше, що пошукування «просторових аналогів» давало змогу не тільки продемонструвати національну своєрідність явища, а й осягнути його справжній сенс в європейському або всесвітньому масштабі. За висловом М.Брайчевського, історія України сприймалася дослідницею як елемент Ойкумени, до якої вона прагнула застосувати загальноісторичні закономірності²⁷.

Самобутнє вживання підходів з обсягу «горизонтальної» компаративістики та гуманістично-культурницьке потрактування марксизму репрезентовано у статті О.Компан «Кипень у “казані історії”». Можемо припустити, що первісний варіант цієї розвідки, принаймні ідея її написання, постала, імовірно, десь на наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр., оскільки текст доволі тісно споріднений із проблематикою тодішніх студій О.Компан і продукує подібні ідеї та смисли. Наприклад, один із розділів її брошури «Єдність світового історичного процесу» (Київ, 1966 р.) має промовисту назву – «В єдиному казані чарівниці історії»²⁸. Згодом, очевидно, стаття доопрацьовувалася/перероблялася, про що свідчать низка згадок у тексті на пізніші видання. Проте дослідниця не змогла опублікувати цю розвідку з огляду на загальну ситуацію в українській соціогуманітаристиці від початку 1970-х рр., оскільки була усунута з наукового життя та фактично позбавлена можливостей друкуватися в академічній пресі.

У видовому й жанровому планах стаття «Кипень у “казані історії”» доволі близька до есеїстичного способу викладу передусім такими авторськими мотивами, як пропозиція та відкриття, котрі домінують у представленні минувшини. Поряд із цими лейтмотивами в тексті О.Компан простежується потужний рефрен ствердження, хоч і у специфічному вигляді – дослідниця прагнула до максимально логічного й довершеного обґрунтування висунутих ідей. Причому таке обґрунтування спиралося не тільки на розумування «класиків», а й на дуже великий інтелектуальний пласт з обсягу як наукової, так і художньої літератури, хоч в опублікованій статті 1986 р. не було жодного посилання. Почасти це пояснюється необхідністю обрядової легітимації у світлі канонізованого вчення – радянської версії офіційного марксизму, почасти відображало стильові особливості мислення О.Компан як історика, схильного до модернізаторського конструювання минувшини.

Передусім привертає увагу авторське формулювання проблеми: «*чим була Запорізька Січ з погляду світової історії – випадковим, периферійним явищем чи закономірною ланкою світового процесу?*». Відтак цікаве та своєрідне явище української історії одразу підносилося дослідницею до всесвітнього масштабу. Причому її евристичний запит до минувшини було зорієнтовано не на пошук матеріального детермінізму

²⁵ Там само. – Арк.237.

²⁶ Там само. – Арк.239.

²⁷ *Брайчевський М.* Пам'яті Олени Компан. – С.430.

²⁸ *Компан О.С.* Єдність світового історичного процесу. – С.29–48.

чи, принаймні, виразної господарської каузальності, а скеровано до царини соціального мислення.

Зауважимо, що О.Компан підкреслювала, хоч і з посиланням на «класиків», що на теренах історії побутує не тільки економічний фактор, а й низка інших чинників («Не враховуючи цього, ми ризикуємо втратити ключ до розуміння складності історії, *обернути живу плоть її на збирання прикладів та ілюстрацій*»). У широкому сенсі вона прагнула досягнути феномен Запорізької Січі не стільки у світі речей і предметів або матеріального виробництва, скільки у світі ідей – уявлень та образів. Власне, авторка вважала, що місце Січі у світовій історії можливо пояснити лише тоді, коли вдасться висвітлити й представити всі «частки єдиної безперервної лінії розвитку соціального мислення низів суспільства в антиканонічному напрямі, але відповідно до історичної необхідності в більш і менш релігійній формі».

Зазначимо, що ідея соціалізму як свого роду універсальне мірило цінності посідала чільне місце у поглядах та світосприйнятті О.Компан. Вона була щиро переконана в тому, що соціалізм закорінений у суспільному світогляді від найдавніших часів. На думку дослідниці, самобутнім продуктом такого світогляду та соціального досвіду народу стала ідея народоправства, зокрема народоправної або християнської республіки. Легітимація роздумів О.Компан базувалася на відомому означенні з «Хронологічних виписок» К.Маркса про Запорізьку Січ як про «християнську козацьку республіку». Ця теза «кочувала» в текстах більшості радянських істориків, які писали про низове козацтво. Проте О.Компан істотно модифікувала Марксове означення, котре розглядала як одну з багатьох можливих варіацій народоправства.

До речі, терміном «народоправство» у XIX ст. активно послуговувався М.Костомаров, а в 1920-х рр. – М.Слабченко²⁹. Зокрема перший розглядав Запорізьку Січ як «християнську козацьку республіку». Можливо, саме завдяки конспектуванню монографій М.Костомарова³⁰ ця дефініція ввійшла й до «Хронологічних виписок» К.Маркса. Утім О.Компан трималася думки, що ідея народоправства мала більш давнє походження, зокрема циркулювала ще у середовищі учасників плебейсько-народних війн XIV–XV ст. в Італії, Іспанії, Німеччині та Франції.

Зрештою Січ у тексті О.Компан поставала як неодмінна частка «світового досвіду боротьби тяжко визискуваних і принижуваних низів суспільства». Тому дослідниця прагнула ввести/включити січовиків до загальноєвропейської структури соціальної й культурної історії, зокрема вставити Запоріжжя як своєрідну «ланку» ланцюга «соціальних мікроорганізмів» пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Недаремно О.Компан послуговувалася метафоричним виразом про єдиний або всесвітній «казан чарівницької історії», запозичений із листування К.Маркса³¹, завдяки якому «народжувалося» те чи інше явище. Проте концепт-метафора «чарівного казана», котрий наріжним рефреном пролягає в тексті О.Компан, уживається як для контексту відкриття іншої минувшини, так і її виправдання й легітимації відповідно до ідеологічних обрядових вимог.

²⁹ Див., напр.: Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). – Одесса, 1918. – С.31; Слабченко М.Е. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – [Одеса], 1925. – С.1.

³⁰ Маркс К. Стенька Разин [Конспект книги Н.Костомарова «Бунт Стеньки Разина»]. 1877 г. // Молодая гвардия. – 1926. – №1. – С.104–125; Сарбей В.Г. Про Марксів конспект розвідки М.Костомарова «Гетьманство Виговського» // Праці центру пам'яткознавства. – Вип.2. – К., 1993. – С.226–244.

³¹ [Карл] Маркс (Лондон, 3 марта 1869 г) – Людвигу Кугельману (в Ганновер) // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.32. – Москва, 1964. – С.497.

Із перспективи нашої сучасності, в якій тривають потужні змагання з атавізмами та рудиментами радянської доби, розвідка О.Компан може продукувати гострі й злободенні, але поверхові асоціації з кон'юнктурним ідеологічним підтекстом на ґрунті тодішнього канонічного представлення марксизму. Тому акцентуємо увагу на тому, що ця стаття – *пам'ятка історичної думки*, котра репрезентує погляди українського радянського інтелектуала-шістдесятника середини 1980-х рр., який намагався запропонувати власну ревізію/модифікацію офіційного марксизму. Проблеми, сюжети та ідеї, представлені в тексті О.Компан, слід розглядати й оцінювати винятково в *історичній ретроспективі середини 1980-х рр.*, зокрема у світлі відповідних фахових вимог.

Розвідку О.Компан відтворено за публікацією 1986 р.³² Окремі друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До тексту долучено примітки історіографічного спрямування. Деякі цитування авторки не зовсім точні, позаяк зорієнтовані здебільшого на продукування смислів. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

Здавалося б, що тема Запорізької Січі, якій присвячено численні праці як у дорадянській, так і в радянській історіографії, вичерпала себе, принаймні щодо пов'язаних з нею головних проблем. А втім, минуле не є раз назавжди визначеною величиною і може несподівано виявляти нові грані. Сьогодні, коли світовий суспільний зв'язок становить для кожної більш-менш освіченої людини очевидний факт, саме собою напрошується питання: чим була Запорізька Січ з погляду світової історії – випадковим, периферійним явищем чи закономірною ланкою світового процесу? В поміщицькій і буржуазній історіографії з певним націоналістичним забарвленням вона подається як унікальне явище. Чи так це? Невже нічого подібного не було створено народними масами в часи, які передували чи супроводили виникнення Січі?

Отож звернімось до світової історії боротьби гнобленого люду з соціальною несправедливістю. До свого роду «міні»-світової історії, викладеної мудрецем з оповідання А.Франса³³ в словах «народжувалися, мучилися, вмирили», для більшої об'єктивності додамо «творили, мріяли і боролися». Визначення «мріяли і боролися» як своерідну інтегральну єдність ідеологічної і політичної сфери життя суспільства ми зробимо відправною точкою в пошуках джерел та історичного місця Запорізької Січі. Звернення до ідеологічного фактора не означає нехтування фактором економічним як визначальним в історичному

³² *Компан О.* Кипень у «казані історії» // Вітчизна. – 1986. – №9. – С.180–186. Передрук: *Історик Олена Компан...* – С.357–373.

³³ Вірогідно, ідеться про абата Жерома Куаньяра – літературного героя низки творів французького прозаїка А.Франса (1844–1924 рр.).

процесі. Не забуваймо зауваження Ф.Енгельса з приводу того, що в історії важливу роль, крім економіки як вирішального фактора, «в кінцевому підсумку» відіграють чимало інших – «політичні, юридичні, філософські теорії, релігійні погляди та їх дальший розвиток в систему догм»³⁴. Не враховуючи цього, ми ризикуємо втратити ключ до розуміння складності історії, обернути живу плоть її на збирання прикладів та ілюстрацій. Писати таку історію легше, «ніж розв'язувати просто рівняння першого ступеня»³⁵. На жаль, саме так вона не раз і пишеться. Кому не доводилося в свій час читати в деяких історичних працях про те, що за феодалізму становище трудящих мас ставало дедалі гіршим, а повстання їхні були стихійними і приреченими на поразку, оскільки ще не було керівної сили в особі пролетаріату (наче йшлося про пролетарську революцію!). Щоправда, цей ретроспективний фаталізм автори намагаються іноді пом'якшити упертим, хоча і справедливим, зауваженням про розхитування в ході боротьби підвалин феодального суспільства. Однак твердження це завишає в повітрі, оскільки не спирається на конкретні приклади. Внаслідок цього складається враження, що учасники антифеодальних повстань були на диво примітивні істоти, здатні відчувати лише біль, голод, лють, бажання помститися. А де ж революційна творчість? Адже народ – творець історії! Без відповіді на це питання події класової боротьби набувають спотвореного вигляду. Їх висвітлення стає, по суті, ідентичним поглядам представників буржуазної історіографії на народні виступи як на бунти бездумної, розлюченої черні, не здатної на жодну конструктивну дію. За такої характеристики навіть важко ставити питання про прогресивне і тим більш світове значення тих або тих місцевих подій класової боротьби за феодалізму. А проте, якщо говорити про Запорізьку Січ, то невже таке яскраве явище не мало в світі ні прецеденту, ні спадкоємців і жодною мірою не прислужилося людству в цілому? Неможливо, щоб альфою і омегою прагнень рішучих, мужніх і винахідливих людей стало життя, далеке від домашнього вогнища, сповнене небезпек і жертв, позбавлене будь-якої перспективи побудувати життя якимось інакше, без визиску й приниження людської гідності. Невже ідеї соціальної справедливості, що споконвіку народжувалися в світі, обминали стороною їхню батьківщину? Ні вони світові, ні світ їм! Але що ж тоді надихало народних співців України складати феноменально прекрасні думи про козаків? Що надихало великого Гоголя створити безсмертний образ Тараса Бульби, а видатного французького поета П'єра Беранже³⁶ – пережити символічне видіння «коней віщих козацьких»?

Сьогодні в розпорядженні історика немає жодного документа, котрий містив би хоча б натяк на програму дій учасників антифеодальних рухів на Україні часів Запорізької Січі. Тим часом пошук у цьому напрямку не є безнадійним. Історик – до певної міри детектив. Йому доводиться не раз «творити» джерела історичного пізнання, додумувати, використовувати дані

³⁴ Фридрих Енгельс (Лондон, 21[–22] сентября 1890 г.) – Йозефу Блоху (в Кенигсберг) // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – Т.37. – Москва, 1965. – С.394–395.

³⁵ Там же. – С.395.

³⁶ П'єр-Жан де Беранже (1780–1857 рр.) – французький поет-бард і памфлетист-республіканець, який репрезентував усну традицію вуличної пісні-куплету у вигляді стилізованих імпровізацій, вельми популярних у кабачках і трактирах для простолюду в першій половині XIX ст.

опосередкованого характеру. Отож, шукаючи вихідні дані, спробуємо визначити свого роду точку відліку і серед явищ багатогранного життя людства вичленимо певну, одвічну, неперехідну цінність, мрію про соціальну справедливість в тій формі і в тій мірі, які відповідали щоразу досягнутому людством історичному етапу. Початкове, наївне уявлення про соціалізм не мало родоначальника. Воно завжди існувало як природний елемент народного світогляду. Вперше воно явилось світові в епоху варварства у фантастичних шатах містичних уявлень. Коли предки слов'ян вийшли на світову арену, ідея соціальної рівності вже мала свою історію. В II–I тисячоліттях до н.е. поблизу Мертвого моря, в місцевості Кумран, існувала громада «синів божих», заснована невольниками і біднотою, які проповідували спільність майна. Як можна здогадуватись на підставі рукопису, знайденого в одній з печер Кумрану, подібні громади існували і раніше³⁷. Вони були прообразом ранньохристиянської громади Римської імперії. Навіть у XIX ст. думки засновників різних утопічних сект і «комуністичних колоній» продовжували перегукуватись з ідеями раннього християнства. Ф.Енгельс присвятив ряд праць походженню і ролі християнської релігії саме в зв'язку з ідеєю соціалізму, яка виникла в сиву давнину. «Християнство виникло, – писав він, – як рух пригноблених»³⁸ і на початку об'єднало їх єдиним революційним рухом. Енгельс закидав буржуазному вченому професору А.Менгеру³⁹ те, що він не помічав у пізній Римській імперії соціалізму «у тій мірі, в якій він був тоді можливим», що ранні християни прагнули «здійснити соціальну перебудову» хоча б у потойбічному світі⁴⁰. Цікаво, що те, чого не помічав Менгер, з самого початку бачили противники християнства. На думку Ірода, дотепно зауважує письменник З.Косідовський⁴¹, Христос був «небезпечним агітатором».

Раннє християнство, «як небо від землі, відрізнялося від пізнішого, взятого на озброєння державою і зафіксованого в догматах Нікейського собору»⁴² 325 р. В ньому не було ні лицемірства, ні етики пізнішого християнства, зате була «радість боротьби і впевненість у перемозі»⁴³. Згадаймо безперспективність життя раба в Римській імперії. Дійсність була нестерпна. Майбутнє не краще. Розп'яті на хрестах уздовж римських шляхів невольники викликали жах, розпач, безнадію. За таких умов поставлений у становище бездушного інструмента раб, увірувавши в спасителя, починав відчувати себе духовною істотою,

³⁷ У 1947 р. й пізніше в Кумрані, згодом у печерах Юдейської пустелі та в давній фортеці Масада було знайдено пергаменти, папіруси, писані івритом і арамейською мовою, котрі нині відомі як «Кумранські рукописи» або «сувої Мертвого моря». Від 1955 р. публікуються у відомій серії видавництва Оксфордського університету – «Discoveries in the Judaean Desert».

³⁸ *Енгельс Ф.* К истории первоначального христианства // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т.22. – Москва, 1962. – С.467.

³⁹ Антон Менгер (1841–1906 рр.) – австрійський правник, професор Віденського університету, прихильник соціальної еволюції. У своїх студіях наприкінці XIX – на початку XX ст. висунув та обстоював своєрідну візію переходу до соціалізму як систематичних змагань за цілісну юридичну систему в інтересах незаможних класів європейського суспільства.

⁴⁰ *Енгельс Ф.* К истории первоначального христианства ... – С.468.

⁴¹ Зенон Косідовський (1898–1978 рр.) – польський письменник та есеїст, автор низки популярних творів з історії стародавніх культур, зокрема присвячених критичному перегляду Старого й Нового Заповітів, які неодноразово перекладалися та перевидувалися у СРСР.

⁴² *Енгельс Ф.* К истории первоначального христианства... – С.478.

⁴³ Там же.

переставав бути жертвою нездоланих сил. Втеча у фантастичний світ була початком важливого ідеологічного процесу, засудженням аморальності рабовласників і возвеличення людини, утвердженням в її свідомості принципу рівності і братерства, хай на початку в потойбічному світі. Адже думка – це теж дія, яка може стати небезпечною для ворога. Ідея соціальної рівності сама по собі мала в усі часи велике революціонізує значення в подоланні деморалізуючої традиції поневолення людини. Раб або кріпак, що звик до свого становища, був найтрагічнішою постаттю в історії людства, аморальною і деморалізуючою силою, гальмом прогресу. Невипадково у проїнятії традиціями рабства пізній Римській імперії на протест були здатні лише вільні і ті раби, які ще пам'ятали часи, коли вони були вільні. До речі, саме серед них і з'явилися перші громади християн. Невипадково в Росії і на Україні всі більш-менш значні події антифеодального протесту спалахували вперше на окраїнах держави з ще не закріпаченим або переважно не закріпаченим населенням. Згадаймо лист Ф.Енгельса німецькому публіцисту Ернсту про неправомірність аналогії між німецьким і норвезьким селянином. «Норвегія, – писав Енгельс, – ніколи не знала кріпосного права і норвезький селянин в порівнянні з понівеченим кріпосною залежністю німецьким був справжньою людиною» (розрядка Ф.Енгельса – О.Я.)⁴⁴.

Мрія про справедливе суспільство навіть в її утопічній формі за певних умов історії рятувала в людині людське, духовне, життєствердне. Ідеями «синів божих» жила передова думка пригноблених у давнину і в середні віки, ба навіть на початку буржуазної епохи. Згадаймо, до речі, й думку В.І.Леніна про «революційний дух раннього християнства»⁴⁵. З моменту, коли християнство стало панівною релігією і його догмати зазнали інтерпретації відповідно до інтересів верхівки суспільства, починається історія ересей і еретиків, історія незгоди і боротьби пригноблених з офіційним трактуванням християнського вчення, з'явилася якісно нова грань у класових виступах експлуатованої маси населення. Віровчення еретиків містило інтерпретацію релігійних догматів в інтересах соціальних низів. Ідеї, які містили в собі ересі, не були блуканням думки, що зникає без сліду і наслідків. Тривалий час протистояння експлуататорів і експлуатованих просто не могло мати іншої форми, як «боротьба однієї релігійної ідеї проти іншої» (В.І.Ленін)⁴⁶. І в цьому плані еретичному, неканонічному мисленню належало майбутнє. Єретична думка породжувала дію, а та, в свою чергу, сприяла дальшому розвитку думки. У XVIII столітті французькі просвітники помилялися, відкидаючи все, що в минулому хоча б формою було пов'язане з релігією. їхній сучасник італієць Джамбаттіста Віко, батько історичної науки, не поділяв такого погляду і закликав «розганяти привиди», щоб бачити реальний зміст явищ суспільного розвитку. Наприкінці XVIII ст. найбільш радикально настроєні діячі французької революції в особі

⁴⁴ Фридрих Энгельс (Лондон, 5 июня 1890 г.) – Паулю Эрнсту (в Берлине) // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.37. – С.352–353.

⁴⁵ Ленин В.И. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции // Его же. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Т.33. – Москва, 1974. – С.43.

⁴⁶ В.И.Ленин (вторая половина ноября 1913 г., Краков) – А.М.Горькому (на о. Капри, Италия) // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Т.48. – Москва, 1975. – С.232.

ебертистів⁴⁷ обстоювали ідеї «санкюлота («безштанька», бідняка – О.К.) Ісуса». А на початку ХІХ ст. англійський історик Карлейль радив шанувати релігію як «прадавню думку». Маркс і Енгельс критикували Карлейля за ідеалізм, але згадану пораду поділяли⁴⁸.

В різних частинах колосальної Римської імперії в ІІІ ст. н.е. існували численні еретичні вчення, ідеологічну основу яких становила суміш місцевих вірувань з християнством. Особливо поширеним аж до Х ст. було в Середній Азії, Сирії, Месопотамії, Єгипті, Китаї маніхейство⁴⁹, легендарним засновником якого був перс Мані. Пропагована маніхейцями майнова спільність, а також ідея збройних сил для охорони новостворюваного ними суспільного ладу – народоправства – були невід’ємними рисами кожного більш-менш помітного соціального руху, особливо там, де, як у Росії та на Україні, постійно існувала поруч із загрозою з боку збройних сил панівного класу небезпека нападу турецько-татарських грабіжників. В ІХ–ХІ ст. у Візантійській імперії, котра виникла в 395 р. внаслідок поділу Римської імперії на Західну й Східну, та особливо на її окраїнах у Вірменії, Сирії, на Балканах еретики заперечували офіційну християнську догматику. Соціальна рівність і перерозподіл майна були в центрі уваги всіх еретиків.

Єресі виникли в Київській Русі з моменту введення християнства у 988–989 рр. Незабаром тисячоліття цієї події. Християнство, як зазначається в статті відомого радянського вченого В.Пашуто, «ввело нашу країну в коло передових народів середньовічної Європи, зміцнило її авторитет і культурні зв’язки, але водночас і канонізувало владу феодалів»⁵⁰. Наші вороги за рубежем уже почали роботу на захист віри, по суті, з єдиною метою – очорнити нашу країну і спотворити наше минуле. Тим більш конче потрібно виявляти і досліджувати ті ланки історії, які становлять частки єдиної безперервної лінії розвитку соціального мислення низів суспільства в антиканонічному напрямі, але відповідно до історичної необхідності в більш і менш релігійній формі. З відходом від офіційної церковної догматики в Київській Русі поширювалася думка про небожественне походження Христа. Вже тоді простих людей більше цікавило земне значення його проповіді, ніж фантастичні картини потойбічного світу. Коли інтереси гноблених вимагали, то на озброєння бралися і елементи язичництва. Пророцтво волхвів, згадуваних у «Повісті временних літ», про перерозподіл майна здійснити не вдалося, але певних обмежень феодального визиску трудящі домоглися, що й було зафіксовано в «Правді Ярослава» – збірнику законів ХІ ст.

⁴⁷ Лівачке політичне угруповання, що виокремилася з табору якобінців і вимагало посилення жорстокого революційного терору у Франції 1793–1794 рр. Отримало назву за іменем одного з провідників – Жака-Рене Ебера (1757–1794 рр.). Ебертисти були засуджені революційним трибуналом і страчені в березні 1794 р.

⁴⁸ Енгельс Ф. Положение Англии. Томас Карлейль «Прошлое и настоящее». Лондон, 1843 // Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.1. – Москва, 1955. – С.572–597; Маркс К., Енгельс Ф. Томас Карлейль «Современные памфлеты. №1. Современная эпоха». №2. Образцовые тюрьмы. Лондон, 1850 // Там же. – Т.7. – Москва, 1956. – С.268–279.

⁴⁹ Поширене на Близькому Сході у ІІІ–ІV ст. релігійне вчення, своєрідне сполучення зороастризму, християнства та гностицизму. Тривалий час уважалося християнською єресю.

⁵⁰ Пашуто В. Научный историзм и содружество муз // Коммунист. – 1984. – №5. – С.86–87.

Розрізнені, слабо організовані і жорстоко придушені рухи експлуатованих збагачували соціально-політичний досвід мас. Протягом усього середньовіччя відбувалася поступова трансформація ідеї царства божого в ідею земного царства рівності і братерства. Нагромаджувався тактичний досвід і революційна енергія мас. Серед найвидатніших подій класової боротьби пізнього феодалізму слід назвати повстання в Північній Італії кінця XIII – початку XIV ст. під проводом селянина Герардо Сегареллі, засновника общини апостоликів. Він проповідував майнову рівність і заперечував приватну власність. Після його загибелі повстання селян 1304–1307 рр. очолив його учень священик Дольчіно. Змістом проповідей Сегареллі і Дольчіно була ідея «створення християнської республіки, усунення від влади світських насильників і багатіїв», – занотував Маркс у своїх конспектах з історії боротьби народних мас. Для охорони створюваної республіки повстанці організували військо і укріпилися в районі Новари і Верчеллі. Їхня община на горі Цебеллі протрималася з 1300 до 1307 р. Відлуння цих подій відчувалося протягом багатьох наступних років в різних частинах Італії, в Німеччині, Іспанії. Як бачимо, термін «християнська республіка» виник у ході антифеодальної боротьби і означає народоправство (лат. *res* – справа; *publicus* – всенародний), форму державного управління, до якої прагнули учасники всіх великих селянсько-плебейських війн. Маркс, характеризуючи устрій Запорізької Січі як республіканський, не йшов за Костомаровим, механічно конспектуючи його працю, як дехто сьогодні вважає. Термін «республіка» стосовно до соціально-політичних утворень в процесі великих повстань селян і міської бідноти не раз зустрічається в історичних хроніках пізнього середньовіччя і початку нового часу.

Фантастична на той час мрія про народовладдя керувала серцями і розумом повстанців під час жакерії у Франції 1358 р., під час повстання «чомпі» (голодранець, робітник, наймит) у Флоренції 1378 р., в Англії під проводом Уота Тайлера в 1381 р. та інших більших і менших повстань наступного часу. Всі вони відбувалися під релігійними гаслами. Але повстанці по-своєму розуміли і пропагували догмати офіційної церкви, не раз з невідпорною логікою і дотепністю. Так, представник селянсько-плебейської ересі під час подій в Англії 1381 р. «шалений священик» Джон Болл виявив себе дотепним полемістом, коли, спростовуючи претензії дворян на нібито від бога дане їм призначення панувати, запитував у своїх противників: «Коли Адам копав, а Єва пряла, хто був тоді дворянином?». Пристрасністю і логікою вражали виступи англійського теолога, еретика Джона Вікліфа, вчення якого Маркс назвав «релігійним комунізмом»⁵¹.

Новий період історії десь в XV–XVI ст. вніс в соціальну практику мас якісно нові риси. Набирали силу міста, зростала міська маса населення, розвивалося міське виробництво і торгівля, а з ними й мережа шляхів сполучення. Все це забезпечувало зростання поінформованості населення щодо подій у навколишньому світі. Спілкування і обмін досвідом позначилися на масштабах і організованості народних рухів. На місці відносно незначних, локальних,

⁵¹ Маркс К. Хронологические выписки. [Тетрадь] П. Приблизительно от 1300 до 1470 // Архив Маркса и Энгельса. – Т. 6. – Ленинград, 1939. – С. 220.

тією або іншою мірою стихійних повстань тепер не раз спалахували справжні війни, які перекидалися на сусідні села і міста. У передмові до «Селянської війни в Німеччині» Ф.Енгельс відзначав якісно нові риси селянських війн порівняно з попередніми повстаннями. Тепер за спинами «невміло викроєних, але міцно зшитих постатей керівників селянської війни»⁵² визирнув «передпролетаріат» з «червоним прапором у руках і гаслом рівності на устах». Водночас на арену історії виступила в особі бюргерства передбуржуазія. Гасла повстанців все ще залишалися релігійними, але дедалі більшою мірою в них вкладався реальний, земний зміст.

Коли в XIV ст. в Європі виник рух за реформацію церкви в інтересах зростаючої буржуазії, селянсько-плебейська маса по-своєму зрозуміла завдання реформації. Природно, що вожді бюргерської опозиції не поділяли вимоги народної реформації, зокрема щодо перерозподілу майна, організації народо-владдя тощо. Саме тому бюргерська опозиція феодализму і настановам церкви, які відповідали інтересам феодалів, діяла заодно з народними масами тільки до певного моменту, доки вимоги селянсько-плебейського табору не загрожували їй самій. На певному етапі буржуазія завжди зраджувала селян і плебей і навіть об'єднувалася з феодалами для приборкання народних мас.

Кожний антифеодальний рух збагачував досвід цих мас. Керівники їх зважали на погляди і вчення своїх попередників. Вождь селянської війни в Чехії Ян Гус, «єретик великий» (за визначенням Т.Шевченка)⁵³, на подарованій йому книзі Вікліфа написав: «Боже, пошли Вікліфу царство небесне!». Рух гуситів, що об'єднав у 1419–1434 роках антифеодальні і реформаційні настрої, справив на світ величезне враження. Під проводом полководця і автора військового статуту Яна Жижки та досвідченого воїна Прокопа Великого повстанці створили в 1420 р. на горі Табір свій політичний центр. Подвиг таборитів залишився у віках.

Події у Чехії в першій половині XV ст. стали запалюючим прикладом для інших народів. Феодальна знать і духівництво всюди піддавали анафемі «люди таборський» за те, що він насмілювався мріяти про ліквідацію приватної власності і вважати, що «вільний народ не повинен мати короля, а лише народний уряд, не підлеглий ні князям, ні панам». Отже, як і раніше, для соціальних низів суспільства йшлося про народо-владдя, християнську республіку. Народи, нагромаджуючи революційний досвід, свято оберігали свої традиції боротьби з соціальною несправедливістю. Слова і мелодії гуситських пісень, мужній і величний гімн таборитів «Хто ж ви, боже воїни?» назавжди увійшли у мистецьку спадщину чехів і співалися в наш час учасниками чеського антифашистського опору.

На початку XV ст. в Німеччині відбувся ряд селянсько-плебейських виступів під назвою «Черевик», а в 1525 р. спалахнула велика селянська війна. Її вождь Томас Мюнцер ще у 1521 р. відвідав Чехію, щоб ознайомитися з ученням таборитів. Мюнцер змушений був, як і всі керівники селянсько-плебейських

⁵² *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т.7. – С.345.

⁵³ Поема Т.Шевченка «Єретик» (1845 р.), присвячена чеському мислителю П.Й.Шафаріку.

виступів, посилалися на священне писання. Але його власні погляди наближалися, за свідченням Ф.Енгельса, до атеїзму⁵⁴. Від закликів Мюнцера віяло «передчуттям комунізму», писав Енгельс⁵⁵. Програмою учасників боротьби була «організація царства небесного». Соціальну рівність вони виводили з тої ж «рівності синів божих». У 1534 році в Мюнстері членами секти анабаптистів створено громаду «Новий Єрусалим», котра проіснувала 16 місяців. Члени її здійснили ряд зрівняльних заходів. «Новий Єрусалим» було знищено, як і всі аналогічні соціальні утворення гнобленого люду того часу. Оцінюючи історичне значення виступу трудящих Німеччини, Енгельс назвав гімн повстанців «Господь – твердиня наша» – «Марсельською» селянської війни⁵⁶.

У 1516 р., як відомо, відбувся «перший теоретичний виступ пролетариату» (Ф.Енгельс)⁵⁷ – вийшла в світ «Утопія» англійського лорда-канцлера Томаса Мора, а в 1602 р. видано книгу італійця, селянського сина Томазо Кампанелли «Місто Сонця». Про глибоку народну основу цього твору свідчить, зокрема, його друга назва «Місто Сонця, або Про ідею республіки». В цій праці йшлося, як зазначав автор, «про найкращу форму суспільного ладу», і написано її у відповідності до даних науки і законів природи. Людина епохи Відродження Кампанелла вірив, що його проект ідеального суспільства заступив християнську ідею і залишив позаду вчення євангелістів. З цим переконанням Кампанелла і вирушив у рідну Калабрію, щоб там на ділі реалізувати свій проект справедливого суспільства. Крах сподівань аж ніяк не применшує заслуг Кампанелли, як і Мора, в розвитку ідеї народовладдя та спроб її реалізації.

В XVI ст. ідея соціалістичного суспільства заволоділа кращими умами. Згадаймо «Досліди» філософа-гуманіста француза Мішеля Монтеня, котрий бував на Україні⁵⁸. Саме в зв'язку з висловленими в його книжці соціалістичними ідеями Герцен назвав її «геніальною спорудою», в якій «ясно, людяно і світло». Названі праці відіграли велику роль у процесі звільнення свідомості селян і плебей від надій на допомогу потойбічних сил.

Події в Німеччині початку XVI ст. і праці утопічних комуністів справили величезне враження на весь навколишній світ. Відтоді на Україні поруч з

⁵⁴ Енгельс Ф. Крестьянская война в Германии. – С.370.

⁵⁵ Там же. – С.413.

⁵⁶ Фридрих Энгельс (Лондон, 15 мая 1885 г.) – Герману Шлютеру (в Хотинген-Цюрих) // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.36. – Москва, 1964. – С.268. Означення Ф.Енгельса виглядає як переінакшення відомої тези німецького поета Г.Гайне, котрий нарік цей лютеранський хорал «Марсельською Реформацією».

⁵⁷ Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.19. – Москва, 1961. – С.191, 567 (прим.118).

⁵⁸ Мішель Екем де Монтень (1533–1592 рр.) – французький мислитель і письменник-есеїст із купецького роду, автор філософських, моралістично-етичних і політичних есе, відомих як «Проби» («Досліди»), мер м. Бордо (1581–1585 рр.). Імовірно, припущення О.Компан про подорож М.Монтеня на українські землі постало під впливом декількох згадок із «руської історії» у його головній книзі, зокрема про турецько-татарський похід 1498 р. на Галичину та ін. Сучасні дослідники дотримуються думки, що ці «руські епізоди» в текстах М.Монтеня запозичено з творів інших авторів, зокрема про зазначену виправу – із латиномовної праці «Історія королів і князів Польщі» польського історика Яна Гербурта (докл. див.: *Наливайко Д.* Очима Заходу: Репетиція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С.131–134; *Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К.; Ніжин, 2012. – С.52–53).

гаслом «Зробимо по-чеськи» простий люд, погрожуючи панам, почав говорити, що зробить з ним «по-німецьки». Нове вогнище селянської війни народилося в Закарпатті. Загарбане ще у XI ст. угорськими феодалами, Закарпаття не бажало коритися ні угорським, ані українським феодалам. Ще наприкінці XV ст. тут під проводом Мухи прокотилася селянська війна по Галичині, Буковині й Західному Поділлю. Органічно вписавшись у європейську мозаїку антифеодальних рухів, ця війна засвідчила прилучення народних мас України до найбільших соціальних і політичних подій тогочасного європейського світу. Утікачі від панів засновували свої колонії на вільних землях. Їх об'єднувала давня спільна ідея народовладдя, жагуче прагнення «жити вкупі», «в товаристві», «без панів». Ще у 1514 р. в Угорщині на чолі з Дожем Дьярдя виникла «революційна армія» (Ф.Енгельс, Селянська війна в Німеччині)⁵⁹, яка мала захищати свободу повстанців і винищити дворянство. Варто зазначити, що одним з віддалених паростків інтернаціонального єднання гноблених була участь українських селян у цій боротьбі.

На той час усі слов'яни, як писав сучасник, вже «були добре отруєні ерессю». Русь ішла у фарватері боротьби народних рухів Європи. І хоча учасники антифеодальних битв на Україні, в сусідніх країнах робили і «по-чеському», і «по-німецькому», це не означало сліпого копіювання чужого досвіду. Інтернаціональний історичний досвід йшов у парі з революційною творчістю мас, відповідно до місцевих умов життя, соціально-економічного рівня розвитку, звичаїв і традицій. Так чи інакше, але принадна сила великої соціалістичної утопії проклала собі шлях через віки, країни і континенти.

Надходив час переростання великих селянських війн у великі буржуазні революції. Вже перші з них в Нідерландах XVI ст. і в Англії XVII ст. довели, що новий буржуазний лад не обіцяє ні свободи, ні достатку. Ідея соціальної перебудови суспільства залишалася на порядку дня і почала набирати в свідомості мас ще більшого осмислення і ваги. Бойова армія буржуазних революцій, селяни і плебеї продовжували прагнути «золотого віку», царства свободи і справедливості.

Слов'янський схід, в тому числі і Україна, не знали великих буржуазних революцій. Найвищим злетом класової боротьби були і залишалися селянські війни. Незрілі форми класової боротьби відповідали незрілим формам соціально-економічного розвитку. Феодали-землевласники почали пристосовуватись до нових умов життя, що склалися в світі внаслідок перемоги буржуазії в окремих країнах. Не випускаючи політичної влади зі своїх рук, вони дедалі частіше бралися до виробництва товарів, використовуючи для цього дармову працю феодально-залежного населення. Симбіоз феодалізму з капіталізмом посилив визиск і покріпачення. Протест народних мас у Росії породив нові численні ересі, секти, общини на релігійній основі. Чисельністю прибічників і тривалістю існування в Росії вирізнялася секта стригольників, антифеодальна ересь, що виникла ще XIV ст., занепала в XV ст., а потім відновилася в

⁵⁹ *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. – С.389.

новій ересі, представники якої вважали, що Христос був простим вчителем і що сила людини полягає в її розумі і знаннях. Ця секта мала своїх послідовників і на Україні. Потойбічне царство щораз менше захоплювало народні маси. Релігійна екзальтація відступала. Навіть під загрозою найлютіших тортур учасники народних рухів тепер відмовлялися визнавати «божественне одкровення» і «божественне» походження Христа. Це вже була епоха проповідей розуму, «релігії розуму». Віяння нового часу, епоха Джордано Бруно не обминали Русь.

Спостерігаючи життя, сповнене тривоги і боротьби, суздальський єпископ Йосип Волоцький писав на початку XVI ст., що в усьому світі «в домех на путех і на торжищах іноці мірськії, всі сумніваюцца, всі про віру питають»⁶⁰. Трохи пізніше цар Іван IV признавався, спостерігаючи наростання народного обурення: «Страх вніде в душу мою і трепет в кості моя»⁶¹. І було від чого. Русь запалювалась... еретиками. Російський вільнодумець Матвій Башкін і «холоп» Феодосій Косий проповідували невіддільність гнобителям. В 70-х рр. XVI ст. Косий втік на Україну, де продовжував сіяти ересь, котра мала багато рис, спільних з поглядами німця Томаса Мюнцера. Літописець відзначає, що коли на Україні та в Білорусії ширилася вже своя ересь, дідько приніс ще й московських ченців, котрі «підлили тої отрути».

Ще з другої половини XV ст. на Україні і в Росії з'явилися козаки, утікачі від кріпацької залежності. Тікаючи, селяни та міська біднота утворювали на окраїнах Речі Посполитої та Російської держави свої поселення. На Україні за дніпровськими порогами, у Великому Лугу, як іменувалися тутешні плавні, виникло «товариство», славнозвісна Запорізька Січ. В різний час протягом XVI–XVIII ст. тут збиралося від десятків і сотень утікачів до десятків тисяч. Але це був політичний центр, вплив і керівництво якого поширювались на непокірне населення всієї України. Відомо, що під час визвольної війни українського народу середини XVII ст. був період, коли вся Україна «покозачилася». Із Запоріжжя «дух вольності, – за визначенням Маркса, – ширився по всій Україні»⁶². Елементи, подібні до запорізької організації, простежуються і в таких поселеннях свободолюбних людей того часу, як селища гайдуків та ускоків в пустинних місцевостях, на морському узбережжі, в лісах Сербії, Болгарії, Угорщини.

Запорізьку Січ Маркс згадував поряд з іншими соціальними утвореннями народних мас в своїх хронологічних виписках як християнську республіку⁶³. Проте епітет «християнська» відповідав Запорізькій Січі значно меншою мірою, ніж багатьом попереднім, аналогічним по своїй суті організаціям соціальних низів. Січові козаки відзначалися особливою індиферентністю до питань релігії. Буржуазний раціоналізм, що утверджувався в

⁶⁰ Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVIII в. включительно). – Ч.1. – К., 1959. – С.92–93.

⁶¹ Послания Ивана Грозного / Подг. текста Д.С.Лихачёва и Я.С.Лурье; пер. и комм. Я.С.Лурье; под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1951. – С.498.

⁶² Маркс К. Стенька Разин... – С.107.

⁶³ Маркс К. Хронологические выписки. Тетрадь IV. Приблизительно от 1580 до 1648 // Архив Маркса и Энгельса. – Т.8. – Ленинград, 1946. – С.154.

світі, дав свої паростки, хоча і в своєрідній формі, і тут, на Запоріжжі. На обрії історії вже вимальовувались риси часу, коли релігійний світогляд ставав дедалі несумісним з осягнутим суспільною свідомістю рівнем, розвитком знань і освіти. Як відомо, востаннє скористалася «мовою і пристрастями, ілюзіями, запозиченими зі “Старого завіту”», буржуазна революція в Англії 1648 р., що відзначили К.Маркс і Ф.Енгельс⁶⁴. Девальвація релігійних догматів не лише серед вільнолюбного і вільнодумного козацтва, а й серед всієї маси народу була природним явищем. В поемі Лісовського «Козацьке життя», написаній у 1620 р., зазначено, що для козака молитва – це лук, рушниця, кінь. І тут же наводиться козацький жарт: «Господи, господи хороший, дай мені много літ, дай і много грошей». В дивний спосіб на береги Дніпра примандрував з далечини часу вислів стародавнього просвітника Епікура: «Коли я є, смерті нема, смерть прийде, мене не буде». Факт пригасання релігійного світогляду в низах суспільства, і зокрема серед козацтва, був використаний Катериною II як один з важливих аргументів для ліквідації Запорізької Січі. Адже запорожці дозволяли собі приймати утікачів звідусюди, і не лише православних, а «всякої віри». М.Гоголь писав про козаків, що вони ревно молилися в церкві, але не визнавали багатьох її правил і не дотримувалися посту.

Епікурейське життєлюбство і безстрашся проймають козацькі пісні, перекази, жарти. На показаченій Україні середини XVII ст. іноземців дивували жінки – безстрашні, незалежні, гідні подруги мужніх воїнів, хазяйновиті, мудрі господині. Народні співці розповідали про світлий образ дівчини, котра вірно чекає свого обранця-козака, про закоханих, що мчать на коні, почуття вільної людини, що виливаються в пісні, зокрема про Кулину:

Бог над нами,
Кінь під нами,
Ти зо мною,
Я з тобою
Побіжим,
Поспішим,
Кулина!⁶⁵

Воістину козацтво більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю. Воно покладалося не на «попущення боже», не на милість всевишнього, а на власні сили, взаємопідтримку, вірність товариському обов'язку. Не відзначалося особливою релігійністю і козацтво на окраїнах Російської держави, зокрема на Дону. Однодумець керівника повстання Степана Разіна священник застерігав ватажка від богохульства, бо його приклад ширитиме невіру. Повстанці ж мусять діяти з ім'ям бога на устах, щоб не відштовхнути від себе віруючих. Адже служителі церкви,

⁶⁴ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.8. – Москва, 1967. – С.120.

⁶⁵ Пісня про козака і Кулину // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / За ред. О.Білецького. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 1952. – С.150.

представники влади, багатії закидали разінцям зв'язок з антихристом, святотатство і душогубство. Час ще вимагав релігійного обґрунтування дій повсталих, неминучої жорстокості, всього того, що Ф.Енгельс назвав «здоровим вандалізмом селянської війни»⁶⁶. Однак наявність глибокої кризи релігійного світогляду в селянсько-плебейській масі, а надто серед козацтва, була вже очевидна.

Слід сказати, що засновники Запорізької Січі черпали віру і сили не лише в закличках своїх керівників, а й у великих мислителів свого часу. Так, на Україні, без сумніву, вже знали про твори Т.Мора і Т.Кампанелли. Адже відомо, що ще за життя Мора про його твір заговорили в широкому світі як про книжку, що містить божі настанови. Існує припущення, що зміст її був нав'язаний реальними фактами слов'янської історії. Так, літературознавець М.П.Алексеев безспідставно вважає, що Мор, можливо, описав одну з південнослов'янських общин, про яку міг дізнатися у венеціанського посла в Лондоні⁶⁷.

Дійсність досить скоро перекреслила сподівання засновників Запорізької Січі на життя рівних серед рівних. Процес класового розшарування незабаром став цілком очевидним. Про це немало писалося і говорилося. Але на Запоріжжі ніколи не було кріпацької залежності. Суворі умови життя, спричинені постійною небезпекою чи то з боку польської шляхти, чи турецько-татарських грабіжників, заважали надто заповзятливим представникам козацької верхівки наживатися за рахунок рядового козацтва. Січ залишалася оплотом антикріпосництва, пристановищем для утікачів од кріпацької неволі. Аж до її ліквідації в 1775 р.

Воля, незалежність від пана-кріпосника формували почуття гідності, пробуджували творчу енергію, надії, віру в майбутнє. З появою козацтва, а були часи, як в середині 50-х рр. XVII ст. під час визвольної війни з польсько-шляхетською окупацією, коли вся Україна, за свідченням сучасників, «покозачилася», сформувався образ народного героя – мужнього воїна, патріота, кмітливого, дотепного і веселого, людини, сповненої гідності, і майстра на всі руки. Козацтво творило атмосферу життєствердного оптимізму, і це відбилося в усіх напрямках творчості народу – в живописі, архітектурі, сповненому барв, вишукано-прекрасному народному одязі, особливо жіночому, у вокальному й музичному мистецтві. Думка-мрія про «тихі води», «край щасливий», «край багатий» проймала народні думи і пісні, перекази, колискові співи, любовну лірику, репертуар бандуристів і лірників. Українська поезія цього часу, на думку академіка О.Білецького, «справляла таке враження, як жодна інша».

Запорізька Січ, створена народом, була часткою світового досвіду боротьби тяжко визискуваних і принижуваних низів суспільства. Самим своїм існуванням вона вселяла мужність і надію в серця поневолених і значною мірою стримувала процес покріпачення народу. Ідея життя «в товаристві» була

⁶⁶ *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. – С.345.

⁶⁷ *Алексеев М.П.* Славянские источники «Утопии» Томаса Мора // *Его же.* Из истории английской литературы. – Москва; Ленинград, 1960. – С.40–134.

така принадлива, що навіть у спотвореному вигляді продовжувала вабити утікачів на Січ. Вона була не лише притулком для козаків-воїнів, а й силою, яка стояла на сторожі життя залишених удома родин, дітей, жінок, старих. Волелюбна сірома не раз піднімала голову, щоб приборкати власницькі апетити заможного козацтва, власників земельних маєтків, диктувала свою волю старшині.

Серед особливо обдарованих, освічених і радикально настроєних людей, які поділяли настрої і прагнення селян, плебсу і козацької сіроми, був на Україні полум'яний обличитель вад класового суспільства чернець Іван Вишенський. Подібно до селянсько-плебейських вождів інших країн – Вікліфа, Яна Гуса, Т.Мюнцера – він таврував вельмож, кріпосників, фарисеїв духовного сану, уславлював ідею суспільства, в якому «равно всі владеют і равно всі старшинствуют»⁶⁸. Людина нового часу, він розумів, що первісне християнство вже відійшло в минуле. Але в своїх посланнях продовжував посилається на «святе письмо». Він ще не знав іншого способу захистити ідейно тих, хто «з однієї мисочки борщик хлєпчуть», але був переконаний, що ідея соціальної рівності, життя «вкупі» загинути не може.

Запорізька Січ, попри всю свою велич, як бачимо, не становила в історії людства і навіть Східної Європи явища виняткового. Вона природно вписалася в численні соціальні мікроорганізми – секти, общини, комуни навколишнього слов'янського і певною мірою романо-германського світу, породжені боротьбою з соціальною несправедливістю. Безліч згадок про них містить книжка Г.Гусева «Странствия великой мечть» (М., 1982). У ній на прикладах з художньої і наукової літератури розповідається про незнищенність ідеї соціалізму від найдавніших часів. Та автор не виділив народну лінію боротьби і навіть не поставив питання про роль народних мас як носія ідеї справедливого суспільства. Носія соціалістичної ідеї. У його творі фігурують вперемішку видатні філософи, письменники, середньовічні пророки, вчені, селяни, оратори. Отож і не дивно, що становище українського народу, Запорізька Січ, українські глашатаї соціальної справедливості зовсім випали з його кута зору. У світлі його викладу Україна опинилася в ролі незайманої віяннями епохи цілини. Це тим дивніше, що Г.Гусев називає численні мікропоселення, засновувані в XVI–XVII ст. учасниками народних рухів на суміжних з Україною землях. Ціле море мікродержав, недовговічних, ефемерних, але таких, що постійно виникали і зникали одна за одною. Необізнаний з реальним станом речей читач може подумати, що Україна становила дивний виняток у світовому процесі боротьби народних мас, що тут не було борців за справедливе суспільство, не було еретиків, що гинули на палях і шибеницях, свято віруючи в прийдешній «золотий вік». Дозволю собі висловити ще різкіше судження: об'єктивно ця книжка підтримує той стереотип, що склався в дореволюційній історіографії про Запорізьку Січ, як явище виняткове і, по суті, випадкове, котре не мало аналогій у світовій історії.

⁶⁸ Вишенский И. Сочинения / Подг. текста, ст. и комм. И.П.Ерёмина. – Москва; Ленинград, 1955. – С.150.

Навіть у найглибших, фундаментальних працях радянських істориків-марксистів, зокрема в працях К.Гуслистого, О.Апанович, В.Голобуцького, Й.Рознера, місце Запорізької Січі у світовій історії не визначене. Проте слід сказати, що праці цих учених значною мірою підготували ґрунт для такого визначення. Запорізька Січ увібрала досвід народних мас багатьох країн і багатьох століть. Вона становить вищий етап в процесі розвитку народної думки і боротьби за «золотий вік». Як у світовій симфонії діянь людства відчувається неповторний голос кожного народу, так і в історії боротьби пригноблених світу за рівність та братерство звучить голос українського народу, засновника Запорізької Січі. Серед інших аналогічних в основі організацій, задуманих як устрій народовладдя, Січ відрізнялася масштабністю, вільнодумством, організованістю.

Пізніше народний соціалістичний утопізм уже ніколи не спалахував з такою силою. Селянські антифеодальні рухи не припинялися і в ХІХ ст., але нічого подібного до Січі після її ліквідації вже не створювалося. Далеким, слабким відгомном її була в середині ХІХ ст. Київська козаччина. Окремі епізоди своєрідного народного утопізму можна помітити ще в деяких місцях країни у діях народних, героїв-одинаків, таких як Устим Кармалюк чи Омелян Пугачов. Та це вже було щось інше, інші умови життя, інші історичні обставини.

В ХІХ ст. переконливим доказом життєздатності комуністичного ідеалу Ф.Енгельс вважав «острівці кооперованої праці» та «комуни», створювані в різних країнах освіченими представниками утопічного соціалізму. Січ була зразком організації для всіх бунтарів, які «намагалися творити свої республіки». Організаційними принципами засновників «козацької республіки», що існувала на початку ХVІІІ ст. на Камчатці, або аналогічної організації у війську Пугачова, як відомо, цікавився О.Пушкін⁶⁹. Недарма він назвав Пугачова «великим громадянином».

Саме народний характер козацької організації, її демократизм і вірність ідеалу вільного життя серед рівних завжди викликали симпатію і відгуки прогресивно настроєних людей. Л.Толстой був добре обізнаний з історією козацтва в Росії. В його нотатках навіть є такий запис: «Вся історія Росії зроблена козаками... народ прагне бути козаками»⁷⁰. Якийсь час Толстой навіть суспільну організацію Росії в майбутньому уявляв собі за прикладом Козачого круга: «...свобода, рівність і обов'язково військова служба кожного»⁷¹. «Російський народ, – писав він, – здатний до республіканського життя...»⁷².

З великим піететом О.Герцен писав про «дивне явище плебеїв-витязів, організованих у козацьку республіку, в основі якої лежали демократичні і

⁶⁹ Пушкін А.С. Полное собрание сочинений: В 16 т. – Т.9: История Пугачёва. – Кн.1. – Москва; Ленинград, 1950. – 488 с.; Кн.2. – Москва; Ленинград, 1940. – 462 с.

⁷⁰ Толстой Л.Н. Записная книжка №4, 1865–1872 гг. // *Его же*. Полное собрание сочинений: В 90 т. – Серия вторая: Дневники. – Т.48. – Москва, 1952. – С.123.

⁷¹ Толстой Л.Н. Записные книжки 1854–1857 гг. // Там же. – Т.47. – Москва, 1937. – С.204.

⁷² Там же. – С.212.

соціалістичні начала»⁷³. У М.Драгоманова ми зустрічаємо термін «козацьке товариство» саме в розумінні комуни (праця «Историческая Польша и великорусская демократия») ⁷⁴, Г.Плеханов відзначав, що вимоги, написані на прапорах усіх наступних селянських війн аж до кінця XVIII ст. на Україні, в Росії, Білорусії, вперше були сформульовані запорожцями.

Видатний російський художник І.Рєпін писав: «Ніхто на всьому світі не відчував так глибоко волі, рівності і братерства, як запорізьке козацтво»⁷⁵. Треба сказати, що перебільшення тут тільки в словах «ніхто в світі», бо в світі, як ми мали можливість переконатися, з правіків точилася боротьба саме за рівність і братерство.

Запорізька Січ цілком природно мала велику популярність у прогресивних, демократичних колах Західної Європи і особливо після Великої Французької революції. П'єр-Жан Беранже, захоплений ідеями утопічного соціалізму, не проминув факту існування Запорізької Січі, як прогресивної демократичної сили. Темпераментно і рішуче висловив своє ставлення до неї Проспер Меріме: «Щодо мене, то я козак!». Лише в контексті світової історії та народної мрії про справедливий суспільний лад розкривається вся глибина змісту зауваження [П'єра]-Жана Беранже про «коней віщих козацьких», котрі, як він сподівався, «ще питимуть воду в Сені». Згадаймо і поляка А.Міцкевича, котрий казав: «Я – козак!», і французенку Жорж Занд, яка «мала плебейське серце» (В.Белінський) і цікавилася питаннями утопічного соціалізму, зокрема в зв'язку з історією козацької організації. Перелік захоплених відгуків про козацтво і Запорізьку Січ можна було б значно продовжити, та особливий інтерес у цьому плані становить думка основоположника наукового комунізму К.Маркса. В його конспекті з історії слов'ян згадується «християнська республіка», «славне Запоріжжя», звідки «дух вольності ширився по Україні». Маркс підкреслив відомості про намір Степана Разіна «знищити бояр, дворян, приказних людей... встановити по всій Русі козацтво і зробити так, щоб всякий всякому був рівний»⁷⁶. Спроби деяких учених поставити під сумнів наявність високої оцінки Марксом історичної ролі козацтва і Запорізької Січі в історії утопічного соціалізму безпідставні і легковажні, не кажучи вже про відтінок безтактності і безвідповідальності стосовно до такого вченого. Увага Маркса до козацької «християнської республіки», як і до інших, згадуваних вище християнських республік в різних країнах світу, не могла бути випадковою або удаваною. Історія козацтва цікавила Маркса в зв'язку з головним напрямком праці всього його життя. Лабораторією і матеріалом для нього була світова історія. Виявити закономірності історичного процесу доцільно було насамперед на прикладі історії економічно розвинутіших країн Західної Європи.

⁷³ Герцен А.И. Россия и Польша: Ответы статьям, напечатанным в «Przeglądzie Rzeczy Polskich» // *Его же*. Собрание сочинений: В 30 т. – Т.14: Статьи из «Колокола» и другие произведения 1859–1860 годов. – Москва, 1958. – С.13.

⁷⁴ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881. – С.470.

⁷⁵ Рєпин И.Е., Стасов В.В. Переписка: В 3 т. – Т.2. – Москва; Ленинград, 1949. – С.56.

⁷⁶ Маркс К. Стенька Разин... – С.122–123.

Серед найменш досліджених наприкінці життя великого вченого залишилися країни Східної Європи та Схід. Праця над їхньою історією давала можливість перекинути чимало мостів з країни в країну, виявити спільне і своєрідне в житті народів та водночас неухильну дію в кожному окремому випадку відкритих ним законів суспільного розвитку.

Колосальна праця по вивченню і конспектуванню історії Східної Європи, і зокрема Росії та України, була необхідна Марксові, який бачив світ у єдності і зв'язках. У процесі цієї праці Запорізька Січ постала перед зором ученого, кажучи його ж словами з іншого приводу, в єдиному «казані чарівниці історії» як закономірний етап на великому шляху людства від перших спроб реалізації мрії «синів божих» про соціальну справедливість до наукового комунізму.

In the studies of O.Kompan lightens up the phenomenon of Zaporizhian Sich in different contexts of European and World History, especially in section of similarity/typical examples of social thought and social structures of Medieval and Early-Modern eras. The author provides and grounded the thesis that historical comparative with "horizontal" (spatial) section produces the broad range of facilities and offers for Zaporizhian Sich researching as an integral part (or "link") of world past in the light of humanistic and national-cultural interpretation of canonized Marks' studies.

Keywords: Kompan, Ukrainian Soviet historiography, humanistic and national-cultural interpretation of Marxism, Zaporizhian Sich, comparative, Ukrainian history, world history.

